

Mi in Slovani, to je star boj! Freytag, nacionalna čustva in Slovani

DOI: 10.4312/Obdobja.44.343-349

Tone Smolej, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana; tone.smolej@ff.uni-lj.si

Prispevek se ukvarja s fenomenom knjige *V breme in v dobro* (v izvirniku *Soll und Haben*, 1855) Gustava Freytaga, ki je bil nekoč najbolj bran nemški roman. Obravnavane so podobe tujih narodov. Freytag je ustvaril enega najbolj antisemitsko zasnovanih nemških romanesknih junakov, Poljake pa je kritiziral, da nimajo meščanskega stanu in so zato brez kulture. Na koncu prispevek oriše reakcijo na Freytagovo slavofobijo pri Josipu Jurčiču.

literatura 19. stoletja, Gustav Freytag, Josip Jurčič, podobe Drugosti

This article examines the phenomenon of Gustav Freytag's novel *Soll und Haben* (Debit and Credit, 1855), which at one point was the most widely read German novel. Specifically, it focuses on the images of non-German nations: Freytag created one of the most anti-Semitically conceived novel protagonists while criticizing Poles for their lack of bourgeoisie and, consequently, culture. The article concludes with an account of Josip Jurčič's reaction to Freytag's Slavophobia.

nineteenth-century literature, Gustav Freytag, Josip Jurčič, images of Otherness

1 *V breme in v dobro*

Leta 1855, pred natanko 170 leti, je Gustav Freytag v Leipzigu izdal roman s knjigovodskim naslovom *V breme in v dobro* (v izvirniku *Soll und Haben*) in zelo jasnim motom, mislijo Juliana Schmidta: »Roman naj išče nemški narod tam, kjer ga je najti v njegovi sposobnosti, namreč njegovem delu« (Freytag 2009: 5). Ob pisateljevi smrti leta 1895 je celo Franz Mehring (1952: 106) zapisal, da »Freytag ni bil edini zastopnik tedanjega realizma, toda je po svojem poreklu, vzgoji in razvoju postal njegov klasični zastopnik. Nihče drug ni s tako spretno in mehko roko kakor on umel nuditi buržoaziji, ki je silila na površje, usluge literarnega porodnega pomočnika.« *V breme in v dobro* je temeljno delo meščanskega realizma, ki nagovarja meščansko publiko ter opisuje meščanski način življenja in miselnost. Ker ga je ta publika tudi brala, so ga kmalu označili za »biblijo meščanstva« (Becker 2005: 29–32). V stotih letih po izidu so prodali kar milijon izvodov romana, ki pa odpira številne kontroverzne teme, s katerimi se ukvarja literarna imagologija, zlasti s kulturnimi ali nacionalnimi stereotipi (Leerssen 2007: 27).

Alojzija Zupan Sosič (ur.): *Čustva in slovenska književnost*.
Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2025 (zbirka Obdobja, 44)
ISSN: 1408-211X, e-ISSN: 2784-7152
ISBN 978-961-297-712-2, 978-961-297-709-2 (PDF)

Že Peter Heinz Hubrich (1974: 46) je opozoril na paralelnost razvoja glavnih moških likov romana *V breme in v dobro*.¹ Anton Wohlfart se zaposli kot vajenec v trgovski hiši, kjer se izkaže za zelo sposobnega, saj lastniku reši premoženje in življenje. Nato se poveže s plemiško družino, saj je zaljubljen v baronovo hčerko. Ker aristokrati zlorabijo njegovo dobrodušnost, sčasoma spozna, da ne sodi mednje, vrne se v trgovsko hišo in se oženi s trgovčevno hčerko. Takšen življenjepis vzornega meščanskega fanta ima po Hubrichu (1974: 46) kontrastno paralelo v Judu Veitlu Itzigu (nem. *etel* 'domišljav, ohol, praznoglav', nem. *hitzig* 'vnet, jezen'), ki istega dne v istem kraju kot Anton vstopi v trgovsko družbo, se vzpenja po krivih poteh navzgor, s špekulacijami usmerja plemiško družino, s krajo oškoduje svojega predstojnika, da se mu omrači um, se zaroči z njegovo hčerko, nato pa se ubije. Antona in Veitla povezujeta znanstvo iz šolskih let in ista plemiška družina. Med ekstrema dobrega in zla je mogoče uvrstiti tri družine, s katerimi sta povezana glavna junaka. Baron Rothsattel ima sina, huzarskega poročnika, ki se lahkomi selno zadolžuje, in otročjo hčerko Lenoro. Ta nemeščanska družina ima po Hubrichu (1974: 48) vzporednico v judovski družini Ehrenthal, v kateri oče sicer ni tako nepošten kot njegov uslužbenec Itzig, a tudi njegovi posli niso posebej čisti. V tej družini imamo prav tako sina in zelo koketno hčerko. Itzig se zaroči z Ehrenthalovo hčerko, nekaj časa se zdi, da je mogoča tudi zveza med baronovo hčerko in Antonom. Očeta obeh družin pa trajno poškoduje Itzigova kraja dokumentov. Obe družini imata kontrastno paralelo v firmi Schröter (zgled je bil veletrgovec Theodor Molinari), za katero sta značilni poslovna poštenost in filistrska zadržanost. V tej družini je kot nasprotje baronovi hčerki ali judovski salonski dami tiha in blaga gospodarjeva sestra, ni pa domačega sina. V treh družinah so tri dekleta, godna za možitev (Hubrich 1974: 49). Ker Ehrenthalov sin umre, sta na voljo samo dva snubca, zato je Freytag vpeljal še tretjega, Fritza von Finka, ki je sicer plemiškega porekla, a dela kot pripravnik pri Schröterju in v nadaljevanju pomeni vmesni člen med kontrastnimi paralelami Schröterjev in Rothsattlov. Freytag si je Finka zamislil kot komplementarno figuro Antonu, čeprav sta si bogati svetovljanski uživač in revni zapečkar na začetku v laseh (Hubrich 1974: 50). Fink se poroči z baronovo hčerko, s katero je bil povezan Anton, ta pa se oženi s Sabino, ki jo je že prej zaprosil tudi njegov prijatelj. Sicer pa ima takšnega prijatelja tudi Itzig, propadlega odvetnika Hippusa, ki mladeniča uvaja v svet poslovnih trikov.

2 Podobe Angležev in Judov

Že kmalu po nastanku so roman primerjali s sočasnim angleškim romanopisjem. Theodor Fontane je v svoji recenziji zapisal, da je delo ponemčitev (nem. *Verdeutschung*) novega angleškega romana, George Henry Lewes, partner pisateljice George Eliot, pa je

1 Strukture so bile za Freytaga zelo pomembne, saj je bil avtor dela *Tehnika drame* (v izvirniku *Die Technik des Dramas*), še danes se uporablja izraz Freytagova piramida. Na začetku petdesetih let 19. stoletja je bil cenjen tudi kot dramatik. Časopis *Prijatelj* je leta 1855 poročal o češkem prevodu njegove igre *Valentina*. Stritar je leta 1870 poleg Grillparzerja pogojno priporočal tudi prevajanje Freytagove dramatike. Nemško gledališče v Ljubljani je dve leti pozneje uprizorilo *Valentino*, leta 1878 in 1882 pa njegove *Žurnaliste*.

v knjigi videl dolgočasno posnemanje Dickensa (»tiresome imitation of Dickens«) (Anderson 2005: 210–211). V potezah Veitla Itziga ni bilo težko prepoznati Uriaha Heepa iz *Davida Cooperfielda*, Steerforth iz istega romana pa je oblikoval šarmantnega bogataša Finka (Anderson 2005: 217). Sicer pa je v romanu angleško izrazito pozitivno. Fink Antona naslavlja z vzdevkom Tony, hkrati ga spodbuja, naj se uči jezika. Pozneje ta dejansko prebira Cooperja in Scotta ter angleščine uči tudi baronovo hčerko, ki pa učenje kmalu opusti, kar je simptomatično. Če baron zavrača angleško upravo, pa firma Schröter deluje zelo angleško, zaposleni spominjajo na Dickensove pisarje. Angleško pomeni kulturno dobro in omogoča materialni trgovski uspeh (Anderson 2005: 214–215). Povsem drugače pa je z Ameriko, prikazano kot deželo kriminala in korupcije, kamor potuje Fink.

Več pozornosti je bila doslej deležna podoba Judov v Freytagovem romanu, ki je bolj zapletena. Freytag je bil na koncu življenja aktiven član Društva za odpravo antisemitizma (Verein zur Abwehr des Antisemitismus), njegova tretja žena je bila Judinja, že prej pa je nasprotoval Wagnerjevim pogledom na judovsko vprašanje (Massey 2000: 87). In vendar je ustvaril Veitla Itziga, enega najbolj znanih negativnih likov v nemški književnosti. Čeprav ga predstavlja telesno in moralno odbijajoče, ga pisatelj obravnava tudi z ironijo, ko ga občasno imenuje »naš Veitel«, zato ta lik ne deluje tako zlobno. Freytag skuša pojasniti Veitlove zaničevanja vredne ambicije s slabim odnosom sošolcev v času njegovega šolanja (Gelber 2005: 287). Negativni Veitel v romanu ni edini judovski lik. Massey (2000: 95) pravilno poudarja, da glavni konflikt v romanu ni med njim in Antonom, torej med judom in kristjanom, marveč med dvema judoma, med Veitlom in Bernhardom Ehrenthalom. Osamljeni, nadvse izobraženi mladenič Bernhard, ki je odraščal v vulgarnem okolju, kjer se je vse vrtelo okoli denarja, tvega na smrtni postelji dokončno pretrganje vezi z očetom, saj od njega zahteva, naj se umakne iz nečednih poslov, ki bi lahko uničili barona. Ker pa je Veitel že ukradel dokumente, je Bernhardovo žrtvovanje zaman in strt umre. V mladeničevem idealu mora tudi Freytag prepoznati visoke vrednote, kar pomeni, da Bernhard predstavlja pravi filosemitski trenutek romana (Massey 2000: 96). Pri tem je pomembno poudariti, da so Freytagov roman v Nemčiji podarjali kot darilo ob proslavljanju bar micve (Massey 2000: 92). Marsikdo med judovskimi bralci (npr. Nobelov nagrajenec Max Born) se je spominjal mladostnega branja romana, objava *V breme in v dobro* pa nikakor ni škodovala Freytagovemu prijateljstvu z Bertholdom Auerbachom, avtorjem *Schwarzwaldskih vaških zgodb*, ali z novinarjem Jacobom Kaufmannom (Le Rider 2008: 345–346).

3 Podobe Slovanov

Če so opisi nekaterih judovskih literarnih likov nastali tudi ob naslonitvi na Dickensovega *Oliverja Twista*, sta na poglavje o »revoluciji na Poljskem« vplivala Walter Scott² in morda še bolj njegov učenec James Fenimore Cooper s *Poslednjim*

2 Eden od recenzentov iz Freytagovega kroga je leta 1860 zapisal, da 1/20 romana *V breme in v dobro* dolguje zahvalo vplivom Scotta, 1/20 morda vplivom Dickensa, 9/10 pa doteka iz življenjske krvi nemške narave (Hubrich 1974: 33).

Mohikancem (v izvirniku *The Last of the Mohicans*), ki ga v romanu tudi prebirajo, kar je simptomatično. Pruski kralj Friderik Veliki je d'Alembertu Poljake označil za uboge Irokeze, potrebne civiliziranja (Surynt 2004: 163). Podoba Poljakov kot divjakov in primerjave z Indijanci so se nadaljevale še v naslednjih desetletjih. S tem je v Freytagovem romanu povezano poročilo g. Brauna:

Nešteto tujih poslovnih popotnikov in miroljubnih uradnikov naj bi bilo napadenih in ubitih, veliko obmejnih mest naj bi bilo v plamenih in nek ničvredni krakuz z rdečo čepico je okoli bratranca g. Brauna že skoraj plesal s svojo koso vojni ples z namenom, da bi ga pokončal, a ga je njegova žena z gnojnimi vilami toliko spravila k pameti, da je prebodel samo bratrančevo čepico, ki mu je padla z glave, ko so se mu naježili lasje. Nato naj bi njegov bratranec razoglav stekel sto korakov proti mejnemu mostu, kjer ga je sprejela naša obmejna straža, a šele požirek iz vojaške čutare ga je spravil v ravnovesje, medtem pa je krakuz, obračajoč na svoji kosi mrtvo čepico, odšel z zmagoslavnim vpitjem. (Freytag 2009: 341–342)³

Suryntova (2004: 269) poudarja pisateljevo zavestno asociiranje vojnega plesa z vojnimi običaji nekaterih Indijancev, saj pomeni »ubita« čepica neke vrste skalp. Freytag v spominih omenja, da je bilo za to poglavje ključno potovanje, ki ga je z Molinarijem opravil v letu 1846. A potoval je v Berun, ki sicer ni bil oddaljen od Krakova, vendar je vse do leta 1921 pripadal pruskemu ozemlju (Surynt 2004: 268). Februarja 1846 naj bi vso Poljsko zajela vstaja, ki pa se je zaradi množičnih aretacij na Poznanjskem (v pruskem delu) odvijala le v avstrijski Galiciji, kjer je tudi kmalu zamrla. Prišlo pa je do kmečkih nemirov, v katerih je padlo 400 gradov in bilo ubitih okoli tisoč ljudi (Gieysztor 1982: 392–394). Ker na mejnem območju obstane njihovo kolonialno blago, se Schröter z Antonom poda v sovražno deželo (nem. *Feindesland*), med potjo pa trgovec zaupa svoje poglede na Poljake, ki so zelo odmevali:

Nobena rasa ni tako malo primerna, da napreduje in da si s svojim kapitalom pridobi človečnost in omiko kot slovanska. Kar tam brezdelni ljudje s pritiskom na surovo maso spravijo skupaj, zapravijo v fantastičnih igrakanjih. Pri nas to delajo le posamezni favorizirani razredi in narod lahko to za silo prenaša. Tam čez pa hočejo privilegiranci predstavljati ljudstvo. Kot da lahko plemiči in tlačani ustvarijo državo. Nič več pravice do tega nimajo kot to ljudstvo vrabcev na drevesih. Slabo pa je, da moramo njihove nesrečne poskuse plačevati s svojim denarjem. (Freytag 2009: 350)

Anton odvrne, da Poljaki nimajo meščanskega stanu. »Kar pomeni, da nimajo kulture [...], nenavadno je, kako nesposobni so ustvariti stan, ki predstavlja civilizacijo in napredek ter kup nepovezanih kmetov povzdigne v državo,« še doda Schröter (Freytag 2009: 350–351). Kakorkoli že, firma srečno pridobi svoje blago, Anton pa se s pogumom prikupi svojemu šefu, ki je ranjen. Že pred prvim potovanjem na Poljsko se v romanu pojavlja besedna zveza *Polenwirtschaft*, ki jo je sicer v svoji korespondenci prvi uporabil Johann Georg Forster v drugi polovici 18. stoletja. Svoje stereotipe o poljski lenobi, sarmatski surovosti, vdajanju razkošju in igram je ta razsvetlenski zemljepi-

3 Odlomke iz Freytagovih romanov prevedel T. S.

sec utemeljeval predvsem socialno, saj naj bi bili Poljaki že vse od mladosti povsem pokvarjeni od farjev, despotizma močnih sosedov, francoskih vagabundov in italijanskih brezdelnežev (Hahn 2005: 247).

Čeprav je bilo nemško javno mnenje še marca 1848 naklonjeno poljski revoluciji in so tedaj pomilostili vstajnike izpred dveh let, se je to hitro spremenilo. Poljsko vstajo na Poznanjskem so maja 1848 zatrle pruske sile s pomočjo nemških deželnih brambovcev (Hahn 2005: 249). In prav tedaj se na Poznanjskem znajdejo junaki Freytagovega romana. Anton, ki v Rosminu upravlja grad barona Rothsattla, takole razloži svoje poglede:

[T]u stojim kot eden od zavojevalcev, ki so za svobodno delo in človeško kulturo odvzeli to zemljo šibkejši rasi. Mi in Slovani, to je star boj. S ponosom pa čutimo, da so na naši strani omika, veselje do dela in kredit. Kar so poljski posestniki tu v bližini postali, med njimi je veliko bogatih in inteligentnih mož, vsak tolar, ki ga lahko napravijo, jim ga je na tak ali drugačen način pridobila nemška inteligenca. Naše ovce so oplemenitile njihove divje črede, mi gradimo stroje, s katerimi polnijo svoje alkoholne sode, na nemškem kreditu in nemškem zaupanju sloni vrednost, ki so jo doslej imele njihove hipotekarne obveznice in posestva. Še puške, s katerimi nas hočejo ubiti, so bile narejene v naših tovarnah in so jim jih dostavile naše firme. Ne z intrigantsko politiko, marveč na miren način smo pridobili oblast nad to zemljo. (Freytag 2009: 666–667)

V tej izjavi, v kateri se zrcali tudi ideja vzhodne kolonizacije, je mogoče najti tudi aluzijo na sam naslov romana. Prusi z omiko in kreditom predstavljajo *Haben*, Slovani pa *Soll* (Hahn 2005: 253).

Ko na koncu Fink odkupi baronovo posest in se poroči z njegovo hčerko, pisatelj zapiše: »Njegovo življenje bo nenehen zmagovit boj proti temnim duhovom pokrajine in iz slovanskega gradu bo izskočila truma močnih dečkov, nov nemški rod, duševno in telesno vzdržljiv, se bo razširil po deželi, rod kolonialistov in zavojevalcev« (Freytag 2009: 888–889).

Ni nenavadno, da so Freytagova protipoljska stališča odmevala zlasti v slovanskih deželah. Poljski pisatelj Józef Ignacy Krasiński je v sedemdesetih letih 19. stoletja, ko je tudi pisal o romanu, prešel v antigermansko ofenzivo. Teodor Jeske-Choiński se je tedaj spraševal, zakaj mora Nemec vedno, ko pride v stik s slovanskim elementom, bljuvati raso sovraštvo. To je sicer stvar politike, ker se bori za preživetje naroda, a umetnik bi se moral takšnim malenkostnim izbruhom sovraštva izogniti, Szymon Askenazy pa je Freytaga označil za epika sovraštva (polj. *epik nienawiści*) (Surynt 2004: 343–359).

4 Sprejem pri Slovencih

Katalog izposojenih del Licejske knjižnice v Ljubljani izkazuje, da je bil roman pri nas zelo bran zlasti v drugi polovici šestdesetih in prvi polovici sedemdesetih let, torej pred prusko-francosko vojno in po njej.⁴ V tem obdobju ga je bral zlasti Josip Jurčič, ki

4 Branje romana v *Spominih* omenja tudi Trdina (1946: 172), a se zmotil pri dataciji, saj v času njegovega gimnazijskega šolanja (konec štiridesetih let 19. stoletja) še ni izšel.

je poznal tudi druge iz nemške preteklosti zajete Freytagove povesti. O tem imamo pričevanje Frana Levca (1887: 189): »Znano je, kako Freytag zlasti v [...] romanu [*Soll und Haben*] slika in grdi Slovanstvo. To mu je sama lenoba, nesnaga, zapravljivost! Spominjam se, kako je zanimal Jurčiča ta roman. 'Ako je nemški pisatelj svetovne slave v svojem romanu tak slavofag, zakaj bi mu jaz ubogi Slovenec ne smel vračati njegovih zabavljic z enakimi?'« Kot Kraszewski je tudi Jurčič prešel v antigermansko ofenzivo, saj naj bi Freytagov roman po Levcu spodbudil nastanek tragedije *Tugomer*. Kljub temu da gre za zgodovinsko igro iz 10. stoletja, je zlasti v zaključku najti nekaj verzov, ki bi jih lahko povezovali s Freytagovim romanom. Na koncu Jurčič-Levstikovega *Tugomerja* po zmagi nad Slovani Geron, nemški knez polabske krajine, razglasi naslednje:

Užé mi doba se razkriva v dúhu,
Jaz ne učakam je, a vnuci naši.
Da kodar zdaj sedí slovensko pleme,
Vzrastó iz golih tál gradovi nemški
V krajíni novej zêmlje braniborske. [...]

(Jurčič 1876: 191)

V tej viziji prihodnosti je morda najti aluzijo na Freytagovo misel, da bodo iz nekdaj slovanskega gradu zrasli močni fantje, nov rod zavojevalcev. Antonovo stališče, da je med Slovani in Nemci star boj, pa je morda vplivalo na zaključno misel Radulfa, Geronovega doglavnika: »Slovén in Nemec, kakor voda z ognjem, / dotikati ne moreta se mirno.« (Jurčič 1876: 192) Je v historični drami o polabskih Slovanih najti odmev na dokaj aktualno zgodbo o nemških kolonijah na Poljskem?

Istega leta kot *Tugomer* je izšel Kersnikov roman *Na Žerinjah*, v katerem se tuja grofica, v kateri je mladi graščak (napol meščanske krvi) videl svoj ideal, izkaže kot preračunljiva koketa, junak po dvoboju ozdravi, se iztrezni ter poišče manj bleščečo, a po srcu žlahtnejšo družico. Katarina Bogataj Gradišnik (2023: 63) je soroden potek dogajanja prepoznala v tlorisu romana *V breme in v dobro*, v katerem se pošten trгоvec najprej zagleda v frivolno aristokratinjo, nato pa spregleda in se oženi s čednostnim meščanskim dekletom. Freytagova motivika, očiščena nacionalnih stereotipov, je bila torej v slovenski meščanski prozi povsem dobrodošla.

Prispevek je nastal v okviru programa Medkulturne literarnovedne študije (P6-0265).

Viri in literatura

- A., 1855: Slovstvo češko. *Prijatelj* 4. 166–168.
- ANDERSON, Antje S., 2005: Ein Kaufmann »von sehr englischem Aussehen«. Die literarische und soziokulturelle Funktion Englands in *Soll und Haben*. Florian Krobb (ur.): *150 Jahre Soll und Haben. Studien zu Gustav Freytags kontroverse Roman*. Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann. 209–224.
- BECKER, Sabina, 2005: Erziehung zur Bürgerlichkeit: Eine kulturgeschichtliche Lektüre von Gustav Freytags *Soll und Haben*. Florian Krobb (ur.): *150 Jahre Soll und Haben. Studien zu Gustav Freytags kontroverse Roman*. Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann. 29–46.

- BOGATAJ GRADIŠNIK, Katarina, 2023: *Rahločutno in grozljivo. Komparativistične razprave*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- FREYTAG, Gustav, 2009: *Soll und Haben*. Köln: Anaconda Verlag.
- GELBER, Mark H., 2005: Antisemitismus, literarischer Antisemitismus und die Konstellation der bösen Juden in Gustav Freytags *Soll und Haben*. Florian Krobb (ur.): *150 Jahre Soll und Haben. Studien zu Gustav Freytags kontroversem Roman*. Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann. 285–300.
- GIEYSZTOR, Aleksander, KIENIEWICZ, Stefan, ROSTWOROWSKI, Emanuel, TAZBIR, Janusz, WERESZYCKI, Henryk, 1982: *Zgodovina Poljske*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- HAHN, Hans, 2005: Die Polenwirtschaft in Gustav Freytags Roman *Soll und Haben*. Florian Krobb (ur.): *150 Jahre Soll und Haben. Studien zu Gustav Freytags kontroversem Roman*. Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann. 239–254.
- HUBRICH, Peter Heinz, 1974: *Gustav Freytags Deutsche Ideologie in Soll und Haben*. Kronberg: Scriptor Verlag.
- JURČIČ, Josip, 1876: *Tugomer*. Ljubljana: Narodna tiskarna.
- LE RIDER Jacques, 2008: *L'Allemagne au temps du réalisme. De l'espérance au désenchantement 1848–1890*. Paris: Albin Michel.
- LEERSEN, Joep, 2007: Imagology: History and Method. Manfred Beller, Joep Leerssen (ur.): *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*. Amsterdam, New York: Rodopi. 17–32.
- LEVEC, Fran, 1887: Slovenski pisatelji Liška, Linšker in Cingermajer. *Ljubljanski zvon* 7. 188–191.
- MASSEY, Irving, 2000: *Philo-Semitism in Nineteenth Century German Literature*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- MEHRING, Franz, 1952: *Prispevki k zgodovini književnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- SURYNT, Izabela, 2004: *Das »ferne«, »unheimliche« Land. Gustav Freytags Polen*. Dresden: Thelem.
- STRITAR, Josip, 1870: Literarni pogovori. *Zvon* I/14. 221–223.
- TRDINA, Janez, 1946: Spomini. Prva knjiga. *Zbrano delo 1*. Uredil in z opombami opremil Janez Logar. Ljubljana: Državna založba Slovenije.